

עיונים בתולדותיה של יידיש *

נהגו אצלנו לערוך את תולדותיה של יידיש לפי תקופות שונות: 'יידיש ישנה', 'יידיש של ביניים', 'יידיש חדשה' וגם 'יידיש קולוניאלית', 'יידיש קדומה', 'יידיש קדמונית', 'בראשיתה של יידיש'. יש אפילו מי שמציע תאריכים לתקופות המשוערות ואף מבקש לציין גם את המרחבים הגיאוגרפיים של התפשטות הלשון הזאת. כל העניין, לצערנו, בנוי על בלימה של השערות ולאן דווקא על מחקר מבוסס. מכול מקום יש להודות, שטובה ספקולאציה חדת-עין אודות בעיה מסוימת מן ההימנעות והרתיעה מפני הצגתה.¹

החלוקה של יידיש לתקופות, שחוקרינו מציעים כמסקנה של עיוניהם, אינה אלא מעין 'חיקוי', המפעפע למחקרי יידיש מבחוץ. אמנם מתקבל על הדעת, שבדומה לכל דבר אחר בעולם היתה גם ליידיש ראשית, אמצע ואחרית, אף אפשר לשער ולדמיין, שהיה הַיְתָה איזו תקופת-קדומים ולפניה עוד תקופת-בראשית. אך מבחינה מדעית לא ניתן לבסס אלא חלוקה המתחייבת מבפנים, מתוך העובדות שניתן להסיק מחומר-החקירה. כאשר תימצאנה תעודות ישנות ביידיש, שנכתבו בזמנים קדומים ובמקומות שונים, ואמנם ניתן יהיה לפענח אותן ולנתח ולקבוע את סימני-ההיכר לכל זמן ולכל מקום — רק אז יכתיבו הסימנים את החלוקה לתקופות ולדיאלקטים לנוסחיהם.

חומר-התעודות הקיים לא נחקר כראוי עד היום. עוד צריכה להתבצע עבודת-מחקר רבה בפרטים ופרטי-פרטים שונים, עד אשר ניתן יהיה לסכם ולנסח את תבנית ההיסטוריה של יידיש. את ראשיתה של יידיש נוכל לקבוע רק כאשר נוכל להוכיח, שבמקום מסוים ובזמן מסוים מופיעים בכתבים שינויים האופייניים רק ליהודים של אותה סביבה, הנבדלים מלשון האוכלוסיה הכללית.

החלוקה לתקופות צריכה להיערך לפי קריטריונים מסוימים, לאמור: מתי מתחילים להופיע ולהתגלות סימני-לשון חדשים? מתי פוסקים ונעלמים סימני-לשון מסוימים? וכאשר סימני-לשון מנוגדים זה לזה מופיעים בכפיפה אחת — יש לבדוק, לספור ולקבוע איזה סימן גובר על זולתו בתכיפות וצפיפות הופעתו.

המונח 'אור-יידיש' (יידיש קדומה) ומונחים אחרים הדומים לו מתבסס על ההנחה, שהתעודות המוקדמות ביותר של לשון העברי-טייטש הן אמנם כבר

* מסה זו, שהיא קיצור תמציתי של עבודה גדולה, נתפרסמה בכתב-העת 'יידישע שפראך', כרך 13, חוברת 4, בהוצאת יווא, ניו-יורק, 1953, עמ' 97-108.

כתובות בידיש. יתר על כן, שהלשון הגרמנית בפיהם של היהודים בגרמניה היתה מלכתחילה יידיש, או מעין יידיש, או השפעה אל אפיק של יידיש. אך כלום יכולים אנו לתאר לעצמנו, שבראשית נברא 'אור-יידיש' — ואחר כך — והארץ היתה תוהו-ובוהו שזורה דיאלקטים?²

כיצד היתה יכולה בעצם לצמוח פתאום לשון יידיש קדומה ואחידה? כלום ניתן להביא את תולדות הקהילות היהודיות בגרמניה כולן אל מכנה משותף, אל מוצא אחד, אל צמיחה מתוך נוף לשוני גרמני אחד? כמה זמן היו יהודים צריכים להיות שרויים בתחומה של אחידות לשונית מעין זו כדי להצמיח ולעצב שפה משלהם? מה היו יכולים להיות הגורמים, שהיה בהם כדי לשלב שינויים רבים כלי-כך בתחומו של נוף לשוני גרמני צר, צפוף ואחיד על מנת להצמיח מן הגרמנית — יידיש? ומאחר שאנחנו יודעים, שמבחינה היסטורית אין זה נכון מכול וכול להעלות על הדעת, שהיה אי-שם יישוב יהודי בגרמניה, שגדל ופרח והתפזר — כיצד היתה אפוא יכולה לצמוח יידיש קדומה בנופיה-לשון גרמניים שונים, שנבדלים ביניהם במידה כזאת, שאנשים דוברי אותה שפה אינם מבינים זה את זה? אי אפשר גם למקד את כל הדיאלקטים בידיש כנובעים מתוך דיאלקט גרמני מסוים אחד, שניתן לזהותו כמקור ראשון של יידיש קדומה. יתר על כן, אי אפשר כיום לזהות את הדיאלקטים השונים בידיש עם דיאלקטים מסוימים בגרמנית, לא כל שכן — עם דיאלקט גרמני מסוים. יידיש קדומה, בבחינת דיאלקט אחיד של כל דוברי יידיש, שממנו נבעו כביכול כל הטיפוסים הקיימים של יידיש בימינו, לא היתה ולא נבראה מעולם, ואף לא היתה יכולה להיות.

יידיש התהוותה לא מפני סיבה אחת ויחידה, אלא מתוך צירוף של סיבות רבות, שיצרו ביחד את התנאים המתאימים להיווצרותה של לשון חדשה. צריך לדחות על הסף את הרעיון, שליהודים יש תכונה מיסטית של אי-כשרון לדבר בלשון גויים כלשהי כאחד מהם. אורח-החיים היהודי ומנהגיו כשלעצמם³ לא היה בהם די כדי לברוא שפה נפרדת. ההיבדלות בגיטאות אף היא לא היתה מביאה להיבדלות בלשונית, ולא בכל הגיטאות יצרו היהודים לשונות חדשות.

יידיש היתה לכתחילה ממש גויית! היא נוצרה ונתהוותה ככל הלשוניות שלנו תוך כדי נרודים מגלות לגלות — על-ידי הטמעתה של לשון-הארץ! גורלנו הוא מיוזג בין גלות לטמיעה לשונית. יהודים אימצו להם את היוונית, את הערבית ואת הספרדית. בכל סביבה התבולל היהודי בלשונו — לפעמים מהר יותר, לפעמים לאט יותר, לפי הנסיבות המסוימות אליהן נקלע, ולא דווקא לפי רצונו וכוונתו. רצון היהודים היה תמיד להתנגד להתבוללות, אפילו נגד הוויתור על הלשון המאומצת הקודמת ולהחליפה בחדשה. בתנאים מסוימים, ורק בהם, הופכת הלשון הזרה המאומצת ללשון יהודית ספציפית.

מתי הופכת הלשון המדוברת בפי היהודים ללשון יהודית? באילו נסיבות חדלה הלשון המדוברת להיות לשון גויית ועובר עליה גלגול, ותחת לשון זרה מתהווה לשון יהודית? מתבקש להשיב על שאלות אלו בנוסח תלמודי, לאמור: כאשר היהודים קונים את הלשון באמצעות שינוי ניכר (זהו ניסוחו של שלמה נוקל). ברגע שהיהודים מחליפים בלשונם את הצלילים, את הצורות, את מבנה המשפטים, את

אורח השימוש במילים של הלשון הלא־יהודית – עד כדי כך, שגם יהודים וגם לא־יהודים מבחינים בתמורות ורואים בעליל שהן ממש יהודיות מהן ובהן – אז רק מתחילה הלשון בחיים חדשים ויוצאת לדרך משלה ומתפתחת בין היהודים ללא כל תלות בהתפתחותה בסביבה הלא־יהודית. ה'שינוי־ניכר' הוא קריטריון אובייקטיבי, אך קיימים גם קריטריונים סובייקטיביים. בא בחשבון גם יחסו של הדובר עצמו ללשונו.

בקיצור, כדי שהשפה המאומצת תיהפך ליידיש, היא חייבת להיות שונה מלשון הסביבה הלא־יהודית. יתר על כן: חלק ניכר מן האוכלוסיה היהודית בסביבה חייב לדבר בה, עד כי בתודעה היהודית תוכר זהות בין הלשון המאומצת לבין יהודים ויהדות.

אין להפריד בין גלות לבין המרות־לשון. אלה הם תאומים והיחס ביניהם הוא כיחס בין עילה לעלול. וככל שהגלותיות מצטמצמת או מצטמקת, עולה וגואה ההתבוללות. הטמיעה הלשונית נבלמת אם הסביבה אינה מפצה את המתבוללים במתן שיוויון סוציאלי. מהגר שיחשוב את תרבותו כנעלה או גבוהה מתרבות הסביבה אליה נקלע – לא יתבולל. אך גם ההיסטוריה היהודית מכירה מקרים, בהם הרוב דווקא התבולל אל לשון המיעוט, שעלה עליו מבחינה סוציאלית ותרבותית. מימי אלכסנדר מוקדון והמעצמה שהקים ועד אלכסנדר השלישי, הצאר הרוסי, מיוליוס קיסר ועד הקיסר פראנץ־יוזף – היהודים לא רק קלטו את לשון השליטים, אלא אף הפכו בלי כוונה מודעת לגורם פעיל בהפצת לשונם. אנחנו בכל זאת עם הספר, ולפיכך גם עם־בלשן. וכך סייעו היהודים באוסטריה לגרמניזאציה של האזורים שלא דיברו גרמנית, ובהונגריה סייעו היהודים למאדיאריזאציה של האזורים שלא דיברו הונגרית. זה קרה, כאמור, ללא כוונה מודעת. ההתבוללות הלשונית של היהודים התרחשה בקצב מהיר יותר מאשר בעמים אחרים. אפשר לומר, שהיהודים התבוללו לשונית בכל מקום ובכל זמן שהדבר ניתן להם.

וגם יידיש, בעצם, ראשיתה במאמץ להתבולל אל הסביבה הגרמנית ובנסיון לדבר גרמנית כגרמנים. צריך כמובן להניח, שהדורות הראשונים של היהודים שבאו להשתקע בגרמניה השתמשו עדיין בלשון שהביאו ממקום מוצאם. אפשר אפוא שהצרפתית־הישנה שנשמעה מפי היהודים היתה מעין לשון 'יהודית'. ואמנם משהו ידוע לנו אודות דיאלקטים יהודיים של הצרפתית, אלא שהדברים עדיין אינם מפורטים מספיק ועל כן גם אינם מדויקים. אך הצרפתית־הישנה, שדיברו המהגרים היהודים בבואם לגרמניה היתה לשון מיוחדת. ילדיהם עדיין דיברו לשון 'יהודית' זאת, אך לאט לאט ויתרו עליה, השמיטו אותה כדי להיטמע בלשון הגרמנית.

יש המבקשים להוכיח, שמאז ומתמיד היתה הגרמנית של היהודים שונה מן הגרמנית של הלא־יהודים, ועל כן היתה זו כבר יידיש. מצביעים לשם כך על מילים מן העברית או מן הצרפתית־הישנה ואף על מילים חדשות שנוצרו מתוך צירופים גרמניים, אך להוכחות אלו אין תוקף. אם יהודי מדבר אנגלית ושורר בתוכה מילים עבריות – האנגלית נשארת אנגלית. אפילו אם הם יוצרים מילה

כגון ritualarium לציין מקווה־נשים מודרני, זה לא הופך אותה לידיש. וכאשר יסודות מעין אלה חודרים אל הגרמנית — כלום יש בכך הוכחה שיהודים מדברים כבר יידיש. אפשר למצוא נוסח יהודי כזה בעיתון יהודי־אנגלי באמריקה, או בעיתון יהודי־גרמני בתל־אביב יותר מאשר בכל חומר־התעודות של תקופת ה'יידיש־של־בראשית'.

מתרגמים ליידיש של דברי התורה פילסו להם דרכים מיוחדות בהרקה מלשון ללשון. הם יצרו צורות, שאינן קיימות כלל בגרמנית. למשל: המילה 'קיניג' מוצאה מגרמנית, אך הפיכתה לפועל 'קיניגן' היא תרגום מילולי של 'לְמַלֹּךְ' — הביטוי 'ישראל קינדער' הוא תרגום מילולי של 'בני ישראל' (בגרמנית זה היה נשמע 'קינדער ישראלס'), ואילו 'בן דוד' תורגם פשוט 'זון דוד' (ולא 'דער זון פֿון דוד' או 'דודס זון'). נוצר כאן נוסח, שנשמע כמנוגד לרוח הלשון המדוברת, וכל זאת מפני הצורך להימנע מלשנות משהו בטקסט המקודש. מאַקס וויַנרֶיך מצביע בצדק, שכך תרגמו בכוונה, מילה במילה, כדי שהתרגום ישמש בד בבד עם המקור, וכדי שהוא, חס וחלילה, לא יחליף את המקור.⁴ מכאן שכל הראיות האחויות בחומר התרגומים אינן תקפות. לתרגומי התנ"ך בכל הלשונות היתה השפעה רבה על התפתחות הלשונות האלו. אין כלל להשתומם שיהודי גרמניה המציאו מילים חדשות כדי לשפר את תרגומי כתבי־הקודש שלהם. תרגום התנ"ך האחרון לגרמנית של בובר־רוזנצווייג יצר שלל של מילים חדשות. על־פי השיטה המסורתית של טכניקת התרגום הם השתדלו לחקות את מבנה המשפט בעברית וללכת בעקבותיו — עד כדי כך, שהתרגום הפך לעתים בלתי מובן מכול־יכול בלי עזרת המקור.

אף על פי כן — הרי התרגום הוא תרגום גרמני, ואין בו קורטוב של יידיש. ואשר לפירורי הפירורים של יידיש — המילים מלשון־הקודש או מן המקור הרומאי — הרי ידוע היום, שכל שכבה בעם או חבורה של בעלי־מקצוע מוסיפה על הלשון הכללית גם לשון משלה, מעין עגה. עגת־הציידים בגרמניה היא גרמנית, אף כי גרמנים שאינם ציידים אינם מבינים אותה. מדעי היהדות של חוקרים, שהם עצמם תועמלנים של ההתבוללות, נאלצים לשזור מילים יהודיות ספציפיות לגבי מושגים שאינם נמצאים בלשון הלא־יהודים.

האמת ניתנת להיאמר, יש ליהודים דוברי יידיש אוצר מילים בלום שבא לבטא את אורח החיים היהודי. מילים אלו לא ניתן היה לשאול מן הנֶכֶר. ענייני הדת והאמונה של היהודים אינם שאובים ממקורות זרים. וככל שמתרבות הרדיפות נגד היהודים, נעשה קשה יותר להשתמש באותם המונחים לריטואל היהודי והלא־יהודי, אף כי הם לפעמים דומים מאוד זה לזה. יהודי ירא־שמים לא יעלה בדעתו להזכיר 'רב' בסמוך ל'כומר' מבלי לצרף את המילית להבדיל, ויש שורה שלמה של ביטויים ביידיש, כגון 'דאָוונען' לעומת 'מאָדליען זיך' (להתפלל), 'בית־חיים' לעומת 'צווינטער' (בית־קברות) או כד'. לא היה צריך לחפש מילים מיוחדות ל'כשר' ו'טרף', ל'פסח' ו'חמץ', ל'טלית' ו'תפילין'. אך אורח־החיים היהודי עצמו, מיוחד ככל שיהיה, ואפילו אם הוא משליט את עצמו על חיי היהודים לפי כל הדינים של 'שולחן ערוך' מן הבוקר ועד הערב, אין בו כדי לברוא לשון יידיש

עצמאית. היהודים־שומרי־הדת ('געזעצטרויע יודען') מבית־מדרשו של שמשון רפאל הירש (1808–1888) חזקה עליהם שהגרמנית לחלוטין הניחה את דעתם ואת צורכיהם.

כדי לרדת לעומקו של תסביך־הבעיות של יידיש, מן הראוי לתפוס בבהירות בראש וראשונה את תהליך הטמיעה הלשונית והעיצוב הלשוני אצל מיעוטים כעין תופעת טבע, או 'תהליך סטיכי', שאינו מופרע על־ידי שאיפות מודעות כלשהן, בבחינת מדיניות־לשונית מכוונת. כאשר קוראים בעיתונות לשונות המיעוט באמריקה, ניתן להבחין בשני צדדיה של התופעה. מערכות העיתוננים מנהלות, כמובן מאליו, מאבק נגד המהילה של לשון בלשון, ואילו המודעות, המנוסחות על־ידי הקוראים־המשלמים, מצביעות על מהלכה של הטמיעה הלשונית. מצד אחד מבחינים בהקפדה פוריסטית ואילו מאידך גיסא — משתרבות יותר ויותר מילים אנגליות, המשתבצות ומשתזרות בטקסטים ודוחקות את מונחי לשונות המיעוט.

היהודי הנע־ונד, המהגר הנצחי, לא יכול היה להרשות לעצמו את הלוקסוס של ביחזו אנרגיה רוחנית כדי לשמור על נוסח פוריסטי. ועל כן הוא היה מחליף תוך כדי ה'לך־לך' שלו את לשונו כשם שהחליף את מקום מגוריו.

יידיש נבראה אפוא באמצעות הטמיעה הלשונית, תוך כדי חסכון במאמץ רוחני ובאנרגיה האינטלקטואלית. באמצעות האינרציה, חיפשו את קו ההתנגדות הזעומה ביותר, ועל כן נטלו מן המוכן. אין יוצרים לשון חדשה מהיום למחר. תהליך זה מתרחש לאט לאט ובהדרגה. בראשית קל יותר להמשיך ולדבר את הלשון הקודמת, הישנה. את הלשון החדשה משבצים רק באותה מידה שהיא חודרת אל הדיבור מאליה, ללא מאמץ לימודי מיוחד. מדברים על־פי מה שהלשון מגלגלת ממנה ובה.

ממילים ששומעים בלי הרף מכל עבר ניתן להתחמק בקושי רב. הן זורמות יחד עם ההרהורים והרעיונות ונחוץ להפעיל כוח כפייה מיוחד בשביל לא להיתקל בהן. ואז הופך האדם למתרגם של רעיונותיו. הוא חשב כבר במונחים חדשים, אך מבקש לתת להם ביטוי במילים ישנות. פוריסטים־קפדנים נוהגים כך תמיד, אך מבלי משים נפגעת הספונטאניות של הלוך־המחשבות. וככל שלומדים יותר את לשון הסביבה, היא חודרת יותר ונמהלת בלשון הישנה. והנה מגיעה שעה, שהיסודות החדשים גוברים על הישנים לחלוטין. קל יותר לדבר בלשון החדשה ולמהול בה פירוורים מן הלשון הישנה, כאשר הם פורצים ועולים מאליהם. אין זאת עדיין ההתבוללות השלמה, כאשר יודעים עדיין את שתי השפות ואף משתמשים בהן, אך נזקקים לחדשה יותר. ההתבוללות מתרחשת כאשר הילדים שומעים מפי הוריהם את הלשון החדשה במידה רבה יותר מאשר את הישנה. אין לילדים עוד צורך בלימוד הלשון הישנה מפני שהחדשה טובה להידברות בחוץ וגם בבית. התהליך הסטיכי של חילופי־הלשון ומהילות־הלשון הוא פשוט בתכלית הפשטות. כל מה שאנשים זוכרים ללא מאמץ חודר אל הדיבור, כאילו נספג מן האוויר. ככל שנתקלים יותר במילה בלתי טעונה ברגש — היא נקלטת ממנה ובה ודוחה החוצה את המילה הקודמת. גורל שונה יש למילים הטעונות רגש: שמחה וצער,

פחד או עונג וכד'. מילים אלו זכורות היטב מן הלשון הקודמת, גם אם משתמשים בהן לעתים רחוקות יותר. ידברו היהודים כאשר ידברו, בכל לשון שבעולם, נשאר טעון בזכרונם אוצר לא גדול של מילים מן הלשון הקודמת, מילים המביעות רגשות. ילדים ממשפחות של יהודים שהמירו דתם לנצרות זכרו בגרמניה את המילה 'רשעות' (הנשמעת: 'רישעס') בבואם לציין את סבלם מחמת השקצים המציקים. אצל היהודים הקשורים יותר למסורת נשמרות מילים מסוג זה כארבעת אלפים שנים, מאז ימי אברהם אבינו. והרי זה טבעי שהמילים שלנו הטעונות רגשות שמורות אצלנו בעברית. המילים בלשון־הקודש נאחזו בפי היהודי יחד עם החוויות הקשות, המחרידות. כל הרגשות, מן הדבקות ועד הסלידה והבחילה, באות לידי ביטוי באמצעות מילים עבריות. והרי זה גם טבעי שמילים מן הסוג של סג־נהור ניטלות מן העברית. יש כאן, כמובן, גם יוצאים־מן־הכלל, אך מן הראוי להביא בחשבון את המגמה העיקרית.

וכאשר מקשים ושואלים: ומדוע דווקא המילה 'גאָט' (אלוהים) מוצאה מן הגרמנית? — חשוב מאוד לזכור, שקיים איסור חמור להשמיע את שם האלוהים לשווא. תחילה חל איסור זה על השם־המפורש, אך במרוצת הזמן מתקדשת המילה העברית, המציינת את האלוהות, ואסור להשתמש בה אלא לצורכי עבודת־הקודש בלבד. את המילה, שבאה מן הלשון הזרה, מותר היה להשמיע גם ללא נטילת ידיים. לאט לאט נוצרים שמות מחליפים, כגון 'המקום', 'העליון' (דער אייבערשטער). אפשר שזו היא גם הסיבה שמילים כליכך כבדות־משקל כגון 'להתפלל' (דאָוונען), 'לברך' (בענטשן), 'לקרוא' (לייענען), 'ללמוד' (לערנען) אין מוצאן בידיש מלשון־הקודש. פרט למילה הפרובלימאטית 'דאָוונען', ניתן לשער שהיהודים ירשו מילים אלו בתקופה הרומאנית הקדומה בגרמניה מלשונם הקודמת. אלו הן מילים חשובות באורח־החיים המסורתי היהודי (יחד עם 'טשאָלנט' — כלומר 'חמין') והמילים הגרמניות לא נמצאו הולמות את הצרכים. כאשר מתעלמים מן התהליך הסטיכי של מהילת־לשון והמרת־לשון, מוכרח להיווצר גם מושג מוטעה אודות תפקידו של היסוד הסלאבי בידיש. יש מי שסבור, שמילים מן המוצא הסלאבי חדרו רק מפני המחסור במילים מן המוצא הגרמני או העברי למושגים מסוימים.⁵ אלא שדי לעיין בתיאורוס הגדול של סטוצ'קוב דער אוצר פֿון דער יידישער שפראך כדי לגלות, שבין 25–30 אחוז מן המילים בידיש השאובות מן המקור הסלאבי, יש לרובן הגדול תחליף מדויק מן המוצא הגרמני או העברי. ממש לא להאמין — הסלאבית עמדה להחליף את יידיש. ולא נתנו את הדעת על הצמיחה האדירה של היסוד הסלאבי ופריחתו. פתאום התאוששו אנשי־עט נאמני יידיש, נבהלו והחלו לבער את הלשון מן הסלאביזמים.⁶ אך אי אפשר היה לשים סכר לשטף הסלאביזמים בלשון המדוברת. בלשונו של מתיישב יהודי (הקרוי 'יישובניק') היה היסוד הסלאבי גורם מכריע. אין לצערנו ספירה של כמות המילים וצפיפותן בלשון המדוברת בידיש. המשפט 'די דערעוויעס פאָכניען מיט אַ פריאַטנעם זאָפּאָך' (העצים מדיפים ריח נעים — כל המילים הן רוסיות) נוצר למעשה כדי לשמש דחליל, אך משפטים כאלה ודומיהם אינם אלא תופעה טבעית בדרגה מסוימת של מהילת־הלשון וטמיעתה. אפשר להעיד את

שירי־העם והפתגמים בידיש, המהולים בסלאביזמים, שנוצרו באורח ספונטאני ונרשמו מפי העם. והיו גם עיצובים דקדוקיים סלאביים במשפטים מסוימים בידיש. למשל: 'ניע גאַנוואי', כלומר 'גנבֵע ניט' (לא תגנוב), או 'ניע דאָי אי ניע לאַי' (אל תתן ואל תִּלְוֶה). אך גם אם הדברים הנ"ל אינם אלא הלצה, יש בהם כדי להעיד, שעמדה להיווצר לשון יידיש על גבי תשתית סלאבית. תהליך זה לא נמשך מפני שהנסיבות השתנו, ועובדה זו דווקא הועילה מאד לגיבושה וליטושה של היידיש שלנו.

היהודים הגיעו לגרמניה במספרים גדולים לא לפני המאה ה־10 לספירה. אלה היו משפחות־משפחות שהיגרו מלותרינגיה והקימו קהילות על גדות הנהר ריין ולאורכו של הנהר דאנובה ולבסוף בתחנות המרכזיות בדרך הראשית המובילה מגרמניה לאיטליה.

מאחר שהיהודים היו מעטים במספר, לא היה לאל ידם לפתח ולקיים פעילות כלכלית עצמאית. הם היו מוכרחים לבוא במגע עם שכניהם הגרמנים לצורך ענייני הפרנסה והקיום. לא עבר אפוא זמן רב והם למדו את שפת־הארץ, או ליתר דיוק — את הדיאלקטים המקומיים. הערות־השוליים הגרמניות־עבריות, שמלמדים השתמשו בהן כדי ללמד את הילדים, מעידות שכבר בשלהי המאה ה־11 דיברו היהודים כבר גרמנית, ליתר דיוק: פירשו והסבירו את התורה בגרמנית. פירוש הדבר, שבמשך כמאה שנים המירו היהודים את לשונם מצרפתית ישנה לגרמנית. והלשון היתה בפירוש גרמנית ולא 'יידיש של בראשית'. על־פי העקרונות המקובלים עלינו מן הדין להניח, שלפחות אותם היהודים שנולדו בתחום־הדיאלקט המסוים בגרמניה אמנם דיברו את הלשון בעגה המקומית בתוספת אי אלה סימנים יהודיים בהיגוי או בדקדוק. אמנם היה להם מינוח 'טכני' מיוחד לאורח־החיים היהודי. מן הראוי לציין, שאוצר המילים למינוח הזה היה גדול מאוד. מלבד תחומי הדת והמסורת הוא כלל גם מילים הנוגעות לחיי הקהילה והנהלתה, למערכת המשפטית היהודית (שהיתה נפרדת) ולפעילות הרוחנית. המילים היהודיות הוסיפו גוון יהודי ללשון הגרמנית, אך לא היה בהן כדי ליצור לשון בלתי תלויה בדיאלקט המקומי.⁷ יש השפעה מכרעת להיגוי ולדקדוק, ואלה התפתחו בד־בבד עם העגה הגרמנית המקומית. לא הלשון העברית היא שקבעה את ההבעה הגרמנית שלהם.⁸ אדרבא, דווקא חיתוך־הדיבור הגרמני השפיע על צלילי הלשון העברית ושינה אותם. למשל: המרת ההטעמה מלרע להטעמה מלעיל. דוברי לשון זו ויתרו על המבע הגרוני של האותיות א', ע' וח'. הקמץ התפתח והפך לצליל a, והחולם — לצליל o. גם בהבראיזמים וגם בגרמניזמים מתפתחים הצלילים ומתחלקים להברות פתוחות וסגורות — והרי זה עיקרון צלילי גרמני מובהק!

הדקדוק הגרמני מחליף את השורש העברי 'שחט' והופך אותו ל'שעכטן'. וכן את המילה הרומאית 'לעיער' ל'לייענען' (לקרוא). את ההשפעה של העברית מוצאים בתרגומים (למשל: 'קיניגן' — יצירת פועל בתרגום המילה 'למלוך'), וכן בצורות רבות של יצירת מספר רבים עם הסיומת 'ים' (למשל: דאָקטוירים, פויערים) וכן סיום בצליל S' (כמו 'איזעלינס' — אתונות). אלא שכל זה מופיע בתקופה

מאוחרת יותר, בידיש הישנה, ואמנם זו כבר עדות לקיומה של לשון יידיש עצמאית.

אנחנו רשאים אפוא להניח, שעד מסע הצלב הראשון (1096) לא דיברו היהודים בגרמניה אלא גרמנית. אם רוצים דווקא, אפשר לציין לשון זו כ'יודעך-דיטש', אך אין היא חדלה להיות גרמנית. עד ימי המגפה השחורה (מגפת ה'כ"ב: 1348-1349) גרושות תולדות היהודים במסגרת האימפריה הרומית הקדושה של העם הגרמני ברדיפות, גירושים וגזירות. היהודים כלואים בתוך 'רחובות-של-יהודים' בבחינת גיטאות. הולך ומתפתח מעמד בינוני לא-יהודי והערים מתחילות להתפתח. אירגוני ה'צ'כים והגילדות משתדלים להיפטר מן היהודים. כל יום שני וחמישי מכריזים על גירוש חדש. בערך בשנת 1350 מצטופפים כבר היהודים ברבעים, המוגדרים כחוצות-של-יהודים. ספק אם היו עוד יהודים ילידי הקהילות המקומיות. בכל קהילה ורחוב יהודים גרו על-פי רוב פליטים שנמלטו על נפשם מן הערים והמחוזות, שמהם גורשו ורכושם הוחרם או נשרד. יהודים אלה דיברו בדיאלקטים שונים. אפשר להעיד על כך את שמות המשפחה, במוצאם משמות הערים הגרמניות בהן התגוררו לפנים.

בד בבד עם הרדיפות חלה העמקה של חיי הדת. נטלו מן היהודים הכול, פרט לתורה. ועל כן התרפקו יותר אל שריד העצמאות הזוה. היהודי נסגר בגיטו והוצא מחוץ לתחום חיי הרוח. ותגובתו היתה: להיבדל מן העולם סביבו ולבנות אורח-חיים נפרד ומיוחד לעצמו. לעומת קיתונות הבזו הגיב היהודי ב'שקץ תשקצנו'. הגיטו צמח כחומה, בחומר וברוח. וכפי שנרמז לעיל, נפגשו בגיטאות כמעט כל הדיאלקטים הגרמניים. וכך נוצר, בלי שום מאמץ מיוחד וללא כוונה מיוחדת, מתוך כור ההיתוך של כל הדיאלקטים, דיאלקט יהודי משותף. בתהליך ההיתוך נשמטו כל היסודות הקיצוניים, שאיפיינו את העגות הגרמניות לסוגיהן. וכך צמחה באורח טבעי לשון כללית, שהיתה שונה מכל עגה קיימת, לרבות הדיאלקט המקומי. אפשר להגדיר זאת כעין פאראדוקס: ב-1350 בערך יצרו היהודים 'לשון כללית גרמנית' מתוך המציאות בה היו שרויים. וזה קרה יותר ממאה וחמישים שנים לפני שמרתין לותר ניגש לעצב לשון גרמנית ספרותית באמצעות תרגום התנ"ך.

מתוך נקודת-ראותם של השכנים הלא-יהודים, ואף של חלק מן היהודים — הרי שיהודי גרמניה קילקלו וסירטו את הלשון הגרמנית. לא זו דעתם של דוברי הגרמנית היום. לדעתם דווקא היידיש טבעית יותר, ואפילו פרוגרסיבית? ואפילו... יותר גרמנית! בשנת 1350 בערך היתה עדיין הלשון המותכת בבחינת גרמנית. זו לא היתה עדיין לשון עצמאית, באשר ניתן להוכיח בפירוש שבשנים 1100-1350 היא הוסיפה לקלוט ולקיים את כל תמורות-הצליל של הגרמנית.

קווי-האופי המיוחדים של הדיאלקטים היהודיים נוצרו באורח שונה בכל קהילה — ושוב, כמובן, כתערובת של דיאלקטים שונים. בכל קהילה, לכל הנכון, הדיאלקטים של האזורים הקרובים היו מיוצגים יותר מאשר אלה מן האזורים המרוחקים. והיתה גם השפעה מתמדת של הסביבה, שחומות הגיטו אמנם החלישו אותה במידת-מה, אך זרמי המעמקים של הלשון פיעפעו גם מבעד לחומות. בכל

אופן ברור, שלא היתה קיימת יידיש קדמונית, כלומר לשון אחידה משוחררת מכל ההשפעות של הדיאלקטים. הדיאלקטים היו קיימים אלא שהשפעתם הצטמצמה במידה ניכרת.

בין 1350 ל-1500 מתפתחת עצמאותה של היידיש-הגרמנית וסוטה מן הזיקה הסמוכה לגרמנית אפילו על אדמת גרמניה. שתי הלשונות מארגנות מחדש את מערכת-הצורות שלהן, אך כל לשון לפי דרכה ואורחותיה. הנטיות של שמות העצם, שמות התואר והפעלים נפרדות זו מזו ופונות לשבילים שונים. כן נוצר הבדל מהותי בעיצוב צורת רבים. העתיד מעוצב ביידיש באמצעות פועל-העזר 'ווערן' ('וועסט', 'וועט', 'וועלן'), ואפילו מילים מן המוצא הסלאבי חודרות יותר ויותר אל היידיש בגרמניה (המילה 'נעבעך', למשל). וזה בעקבות הקשר המתהדק והולך בין הקהילות הישנות בגרמניה לבין הקהילות הצעירות בארצות דוברות לשונות סלאביות במזרח. תקופה זו בין השנים 1350-1500 היא תקופת התפתחותה של לשון יידיש הישנה (אַלט יידיש); ומדובר כבר בלשון עצמאית לחלוטין. ההתפתחות הקולית של הגרמנית (כולל ה-ich הרך) אינה חלה כבר ביידיש.

בין 1500-1750 — זו תקופה של יידיש התיכונה (מיטל-יידיש). בזמן הזה מתרחשת ההתפשטות הגיאוגראפית הגדולה של יידיש. בלשון עצמה מתחלפים הקולות, הצלילים, הדקדוק — אפילו בגרמניה. נוצרת מסורת בכתב, לשון-של-ספרות, החיה-וקיימת גם כאשר היא מתיישנת ואפילו מתנדפת כלשון-של-דיבור. בתחום הסלאבי מתחוללת התפתחות אינטנסיבית יותר, מהירה, כבדת-משקל ועצמאית, בקיצור — יותר בנוסח יידיש ולפי טעמה. מצטרפים צלילים סלאביים חדשים, היהודים משתחררים בהדרגה מן ההרגשה, שהם בעצם מדברים כמו הלא-יהודים, אלא שזורים בלשונם דיבור 'שגוי וקלוקל'. והלשון הגויית כאן היא — סלאבית. והנה יכולה כבר הסבתא הקוראת בצאינה וראינה לדמיין אפילו שהאימהות שלנו מן התנ"ך כבר דיברו יידיש.

בתחום הסלאבי נוצרו תנאים נוחים יותר להתפתחותה של יידיש. בתחום הגרמני, בתקופה של יידיש הישנה והתיכונה, השתמשו היהודים ביידיש על כורחם, ורק במידה שלא היה לאל ידם להימנע מזה. הם שאפו לכתוב גרמנית. מבחינה מיתודית חשובה מאוד נקודה זו כאשר ניגשים לכל טקסט כמושא של מחקר. אני מתכוון כרגע אל הדיסרטאציה שלי על השמואל-בוך¹⁰, אשר בה הוכחתי, שאף כי מחבר הספר חי בתקופה של היידיש הישנה (ה'אַלט-יידיש'), הוא כתב את ספרו ביהודית-גרמנית (יידיש-דייטש), כלומר בדיאלקט הגרמני של מקום מגוריו בתוספת גוון יהודי. יתר על כן, אחד המעתיקים של כתב-היד הזה, שכפי הנראה דיבר יידיש ישנה, אך לא ידע כנראה במידה מספקת גרמנית, העלה בהעתק שלו (הנמצא בספריה הלאומית בפאריז) צורות גרמניות מדומות במילים, שאינן קיימות לא בגרמנית ולא ביידיש. אך ההוצאה בדפוס מאוגסבורג 1544 יש לה כבר דמות של יצירה ביידיש ישנה ממש. למשל: המחבר כתב ואמר 'וויר' (אנחנו), המעתיק אמר 'מיר', אך כתב 'וויר'. בדפוס אוגסבורג כתוב 'מיר'. בקיצור — יידיש היתה צריכה לחיות בתחום הגרמני מתוך הרגשה מתמדת שזו 'גרמנית

שגויה'. וכאשר הגלות בגרמניה הפכה 'גלותית' פחות — הושטה לידידיש מכת-המוות. סמלי בנדון תרגומו הגרמני של משה מנדלסון של התורה (בשנים 1780–1783).

שונה היה המצב בארצות הסלאביות. היהודים לא אבו לרדת לדרגה הנמוכה של האיכרים. הם התרכזו והצטופפו בקהילות. הסביבה היתה ביתית. גם השכנים הלא-יהודים לא כולם דיברו אותה הלשון. באיזור בו נשמעו לשונות אחדות גילו יותר סובלנות גם לעומת התופעה של לשון נפרדת ליהודים. בסביבה חד-לשונית כבד יותר לחץ ההתבוללות הלשונית. כל הנסיבות כאילו חברו כדי לאפשר לידידיש לצמוח ולהתפשט ברוחב ובעומק על פני המרחב הלא-גרמני. עד אשר הידידיש הפכה כבר לשון מוכרת בטרקלינים ואפילו באוניברסיטאות. אך הבה ונזכור, שהשקפת ה'אתה בחרתנו' והנטייה של היהודי להיבדל מסביבתו הלא-יהודית היו גורמים של ממש בהתפתחותה של הלשון. ואם בימינו חל שינוי כלשהו, והגלות חדלה להיות 'גלותית' — או אז עלולות ונשקפות הסכנות לקיומה של יידיש.

פרצנו מרחק רב קדימה. אך אם נבחן מחדש את חלוקת התולדות של יידיש לתקופות, לא קשה לקבוע את התאריך 1750 כראשיתה של היידיש החדשה ('נפֿי־יידיש'). זהו תאריך מדויק אליבא לכל מחקר מדעי. הוא נשען על סימני היכר פנימיים טהורים. עלינו להודות לבעל-היובל יודא א. יאָפּע, שקבע מתי הווקאלים של יידיש התיכונה השלימו את גלגולם ביידיש הפולנית. בעבודה (שלא פורסמה עדיין) הוא הוכיח, שהשמות שרה ושמואל כתובים בתעודות רשמיות של העיריות לכתחילה Sore ו Smuel ולהלן, לקראת 1750, הם הופכים Sure ו Smiel — כל המערכת הווקאלית השתנתה!

ויש סימנים נוספים: האימפרפקט נעלם. לציון זמן העבר נותר הפרפקט בלבד. חודרים ומשתזרים סלאביזמים רבים, הלשון מתעשרת גם בהפּראַיזמים, לרבות הזיווגים בין שני המקורות האלה (כגון: בנאָק, שלימזל, בעל-הביתעווען, שיכורניצע, בלאָטע שְבבלאָטע וכד'). ההשפעה הסלאבית חודרת גם לתחביר ולמערכות חידושי המילים ועיצובן.

לבסוף רצוני להוסיף: ההתעמקות בנושא התהוותה של יידיש וראשיתה תכליתה ללמוד משהו שעשוי להועיל לבחינת האפשרויות בהמשך. הלשון היא תמיד הקורבן הראשון של ההתבוללות. באמריקה אין היהודי מרגיש את עצמו שרוי בגלות. ובאשר נעלמה הלשון, שניתן היה להוסיף לה תמיד את מילית-הלוואי 'להבדיל', אפילו בפיהם של יהודים יראי-שמים — הרי זה נובע ממש מתגובת היהודי על היחס אליו כאל אזרח שווה-זכויות.¹¹ ואם גלות איננה — קשה מאוד לשמור על הלשון הנבדלת. אלא אם כן יצמח יחס חדש אל יידיש כלשונם של הנספים הקדושים בשואה. ואז צריך לראות ביידיש לשון-קודש חדשה, וכך גם ללמוד אותה ולשנן לדורות הבאים.

הערות

- 1 מאַקס וויזנרניך מעלה חלק מן החלוקה לתקופות בערך 'יידיש' (אלגעמיינע ענציקלאָפּעדיע, יידן 2, פריז 1940, 23-90). לשבחו הרב מן הראוי לציין, שהוא עצמו מדגיש את האופי הזמני של השערותיו, וברשימת הסתייגויותיו הוא מונה כמעט את כל הטענות שאני פורש כאן להלן.
- 2 השווה עם מחקר הדיסרטאציה של יחיאל פֿישר: *Das Jiddische und sein Verhältnis zu den deutschen Mundarten*, Heidelberg, 1936.
- 3 וזו דעתו של מתתיהו מיָס. ראה: *Die Entstehungsursache der jüdischen Dialekte*, Wien, 1915.
- 4 וויזנרניך 1940, שם עמ' 40. הוא מצטט את מסקנותיה של נחמה לייבוביץ בדיסרטאציה שלה על הטכניקה של תרגומי התנ"ך ליידיש במאה ה-15 וה-16.
- 5 בערך 'יידיש' בתוך *Universal Jewish Encyclopedia*.
- 6 ראה: מאמר המבוא של מאַקס וויזנרניך לספרו של סטוצ'קוב דער אוצר פֿון דער יידישער שפראַך, עמ' XIV.
- 7 על ההבחנה בין לשון לדיאלקט ראה: Heins Kloss 1952: *Die Entwicklung neuer germanischen Kultursprachen*, 31-24.
- 8 זו השקפתו של מתתיהו מיָס. ראה לעיל, הערה 3.
- 9 על הפרוגרסיביות והשמרנות של הגרמנית ראה: Fred Bodmer 1944: *Loom of Language*, New York, 157, 286-287.
- 10 עבודת הדוקטור של נתן זיסקינד הוגשה באוניברסיטה של ניו-יורק ב־1942, אך עדיין לא פורסמה.
- 11 הכומר האמריקאי מרשה לעצמו לכתוב *The Jewish Church* ומתכוון בזה לומר: אחי היהודי, הקדוש בעיניך — קדוש גם בעיני. היהודי מחזיר לו מידה-כנגד-מידה ומכנה את הגבאי של חברה-קדישא *Cemetery Chairman* ואת הרב — אפילו בתואר *Minister*.